

**GAPDAGI BOSHQARUV, MOSLASHUV MUNOSABATLARINING
XUSUSIYATLARI (KELISHIKLAR ORQALI IFODALANADIGAN
SINTAKTIK MUNOSABATLAR)**

Sayfiddinova Ziyat

Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili 2-kurs talabasi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

ziynatsayfiddinova@gmail.com

Annotatsiya: Tilshunoslikda sintaktik munosabatlar gap tuzilishini tashkil etuvchi asosiy birliklar o'rtasidagi bog'lanishlarni belgilaydi. Umuman olganda, sintaktik munosabatlarning uch turi mavjud: boshqaruv, moslashuv va bitishuv.

Kalit so'zlari: Boshqaruv, yordamchi so'z, moslashuv, bitishuv, so'z birikmasida bog'lanish usuli.

Abstract: In linguistics, syntactic relations define the connections between the basic units that make up the structure of a sentence. In general, there are three types of syntactic relations: control, coordination, and conjunction.

Keywords: Control, auxiliary word, coordination, conjunction, method of connection in a word combination.

Аннотация: В лингвистике синтаксические отношения определяют связи между основными единицами, составляющими структуру предложения. В целом существует три типа синтаксических отношений: контроль, координация и согласование.

Ключевые слова: Управление, вспомогательное слово, адаптация, союз, способ связи в словосочетании.

Kirish

An'anaviy tilshunoslikda ham "sintaktik munosabat" va "sintaktik aloqa" terminlari farqlanadi. Sintaktik munosabat sintaktik birliklar o'rtasidagi mazmuniy sintagmatik munosabatni, sintaktik aloqa esa shakliy sintagmatik munosabatning ifoda

tomonini bildiradi deb ta'kidlaydi A.Nurmonov. Ma'lum sintaktik shaklning (gap bo'lagi shaklining) boshqa sintaktik shakl bilan ketma-ket munosabati shakliy sintagmatik munosabat sanaladi.

So'zlarning grammatik munosabatga kirishuvi bilan hosil bo'lgan sintaktik konstruktsiya qo'shilma sanaladi. Bu xilma-xil qo'shilmalarning eng sodda ko'rinishi ikki mustaqil so'zdan tuzilib, uning tarkibidagi komponentlarning o'zaro bog'lanishi bir (tobe) elementning ikkinchi (hokim) elementga ergashishi formasida bo'lavermaydi. So'zlar nok va olma, anjir va anor, o'qidi va yozdi shaklida – biri ikkinchisiga tobelanmay, teng holda bog'lanishi ham mumkin. Bu bog'lanish modellar shaklida ot va ot, fe'l va fe'l shakllarida so'z tizmalarini hosil qiladi. Bunda komponentlarning huquqi teng darajada bo'ladi, hokim-tobelik aloqasi ko'zga tashlanmaydi.

Sintaktik konstruktsiyaning komponentlari orasidagi bog'lanish bu komponentlar orqali ifodalangan ma'nolarning (predmet, belgi va ular orasidagi munosabatni ifodalovchi ma'nolarning) bog'lanishini bildiradi. Bu ma'nolar material dunyoning kishi ongida aks etishidan tug'iladi.

Har qanday shakliy sintagmatik aloqa ma'lum mazmuniy sintagmatik munosabatni ifodalaydi va bu ikki munosabat birligi shakl va mazmun dialektikasini aks ettiradi. Masalan, ega va kesimning shakliy munosabatidan tashkil topgan men keldim sintaktik qurilmasi subyekt va predikatning mazmuniy munosabatini ifoda qiladi. An'anaga ko'ra, ega bilan kesim gapning struktur asosini tashkil qiladi. Ega va kesim munosabati minimal gap deb ham yuritiladi. qolgan bo'laklar esa shu bo'laklardan biriga bog'lanib, gapni yoyiq tusga kiritadi. Shunga muvofiq sintaktik munosabat ierarxiasini ikkita sathga ajratish ham mumkin:

1. Predikativ sath (ega va kesim munosabati).
2. Nopredikativ aloqalar sathi.

Moslashuv. Bunda bog'langan har ikki so'z bir-biriga muvofiqlashib, tobe so'z shu aloqaga mos hokim so'z formada keladi; ulardan birining o'zgarishi bilan boshqasi ham o'zgarib, shunga mos formaga o'tadi – o'z shakllanishini unga barobarlashtiradi. Masalan, terimchining hikoyasi.

Qaratqich bilan qaralmish moslashuv yo'li bilan bog'lanadi; shaxs va sonda moslashadi. Bunday tobelanishning asosiy xususiyati tobelanish bir qismning

boshqasini aniqlashga xizmat qildirishidir. Tobe so‘z bilan hokim so‘z bir-biriga moslashadi, harakat, belgi va predmetning qaysi predmetga tegishliligi ko‘rsatiladi. Masalan, mening vatanim, gullarning guli, talabalarning o‘qishi. Gullarning guli - Nargis . Bunda guli (hokim) so‘z talaba bilan gullarning (tobe so‘z) qaratqich kelishik qo‘shimchalarini olib kelgan. Dutorimning torlari qo‘sh bulbuldek sayraydi kabi. Moslashuv hodisasi so‘z birikmasining doirasi bilangina cheklanmaydi. Ega va kesim moslashuv yo‘li bilan bog‘lanadi.

Bunday birikma “qaratuvchi va qaralmish” qolipida tuziladi; birinchi a’zo ot, ot tur yoki otlashib kelgan leksema bilan ifodalanadi, qaratqich kelishigida bo‘ladi. Shunday leksema shakl sintaktik jihatdan ikkinchi a’zoga bog‘lanadi. Ikkinchi a’zoga birinchi a’zo bilan sintaktik bog‘lanish tufayli nisbatlovchi qo‘shiladi; nisbatlovchidan oldin sonlovchi qatnashadi, birlik yoki ko‘plik sonlovchisi obyektiv voqelikka ko‘ra tanlab qo‘shiladi; turlovchi esa birikmaning boshqa bir leksema yoki birikma bilan sintaktik bog‘lanishi natijasida qo‘shiladi, shunga ko‘ra ikkinchi a’zo (birikma yaxlitligicha) asli leksema (birikma) holatida bo‘ladi, leksema shaklga (birikma shaklga) keyingi sintaktik bog‘lanish natijasida aylanadi: hovlining o‘rtasi , cholning nabirasi- kabi. a’zo munosabati jihatidan qaralmishdan anglashiladigan predmet yoki belgi qaratuvchidan anglashiladigan predmetga (predmet tasavvuridagi belgiga) tegishli ekani (nisbat berilayotgani) ifodalanadi: o‘rta hovliga, nabira cholga tegishli. Qaratuvchili birikma ifodalaydigan ma'nolar deb xoslik, butunning bo‘lagi, to‘dadan ajratilgan qism, o‘ringa, vaqtga munosabat ma'nolari ta'kidlanadi. Asli bu ma'nolar – birikmaning ma'nolari emas, balki qaratuvchi, qaralmish bo‘lib keladigan leksemalardan anglashiladigan ma'nolar. Qaratuvchili birikmada turlovchilar paradigmasining bir vakili-qaratqich kelishigi bilan nisbatlovchilar paradigmasi morfemalari orasidagi bog‘liqlik namoyon bo‘ladi.

Bunda kelishik sintaktik aloqani ta’minlashda qatnashadi va sintaktik vazifa ko‘rsatkichi bo‘ladi; nisbatlovchi esa sintaktik aloqani ta’minlashda qatnashadi, lekin shakl o‘zgartiruvchi ekanidan qat’i nazar, sintaktik vazifaga nisbatan betaraf bo‘ladi. Qaralmishga nisbatlovchi qaratuvchidan anglashiladigan shaxs, son, modal ma’nolarga muqobil holda tanlab qo‘shiladi. Qaralmishga qaysi nisbatlovchi qo‘shilishini qaratuvchining kelishik shakli emas, balki kelishik qo‘shiladigan asos, shu asosdan anglashiladigan shaxs, son, modal ma’no belgilaydi: mutanosiblik asosdan anglashiladigan grammatik ma’nolar bilan morfema (nisbatlovchi)

ifodalaydigan ma'nolar orasida voqe bo'ladi. Qaratuvchi tarkibidagi kelishik shakli va qaralmish tarkibidagi sonlovchi mutanosiblik aloqasida qatnashmaydi.

Mutanosiblik qaratuvchi bilan qaralmishning grammatik shakllarida voqe bo'lmaganligi sababli bunday birikma a'zolari orasidagi sintaktik aloqa moslashuv emas, balki muvofiqlashuv deyiladi (Rus tilshunosligida ega bilan kesim orasidagi bunday aloqa koordinatsiya deb nomlanadi: lot. *co(n)* - birgalikda, *ordinatio* - "tartibli joylashuv". Bunday sintaktik aloqaga sootvetstviye ham deyiladi). Qaralmishga qaysi nisbatlovchining qo'shilishi qaratuvchining qanday turkum leksemasi bilan ifodalanishiga, qisman uning grammatik shakliga bog'liq: 1. Qaratuvchi kishilik olmoshi bilan ifodalanganida qaralmishga shu olmoshga mutanosib nisbatlovchi qo'shiladi: mening uy + im- , mening uylar +im- , sening uy + ing- , sening uylar + ing- , uning uy + i- , uning uylar + i- ,bizning uy + imiz- , bizning uylar + imiz- kabi.

Moslashuv (tilshunoslikda) — tobe (bog'liq) aloqaning bir turi bo'lib, bunda birikmaning tobe qismi o'z shaklini xokim qismning shakliga moslaydi, shu bilan hokim qismga bog'lanadi. Hokim qismning shakli o'zgarishi bilan tobe qism ham ma'no jihatdan shu shaklga mos bo'lgan shaklni oladi. O'zbek tilida M. aloqasi, asosan, qaratqichqaralmish va ega-kesim aloqasida ko'rinadi va bu moslik shaxs va son jihatidan bo'ladi, ya'ni qaratqich yoki ega qaysi shaxs sonni bildirsa, qaralmish yoki kesim xuddi shu shaxs sonni bildiruvchi shaklda bo'ladi: men yozyapman, sen yozyapsan, u yozyapti, biz yozyapmiz, siz yozyapsiz, ular yozishyapti. Mening ukam, sening ukang, uning ukasi.

Hokim qism (qaratqich yoki ega) 3-shaxsni bildiruvchi otlardan ifodalanganda, hokim va tobe qism sonda moslashishi ham, moslashmasligi ham, ya'ni hokim qism ko'plik son, tobe qism birlik son shaklida bo'lishi mumkin: sozandalar keldilar (kelishdi) yoki sozandalar kel-d i. Ega 3-shaxsdagi shaxs bildirmaydigan so'zlardan bo'lganida, ega ko'plik, kesim esa birlik shaklida qo'llanadi, ya'ni son jixatdan moslashish bo'lmaydi: gullar ochildi.

Aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari (sintaktik shakl hosil qiluvchi vosita) – kelishik, egalik, kesimlik ko'rsatkichlari. Aloqa-munosabat shakllari shakliy omil sifatida so'zlarning erkin bog'lanishida faol: Men qishloqqa o'tdim gapida *-ga* shakli qishloq so'zini o'tmoq fe'li bilan, *-dim* kesimlik shaklidagi *-m* ko'rsatkichi men so'zini o'tmoq fe'lga tobelash vazifasini o'tamoqda.

Egalik qo‘shimchalari mustaqil so‘zlarning hokim mavqeda kelishini ifodalab, uning tobe so‘zga munosabatini ko‘rsatadi (sizning uyingiz). Shuningdek, bog‘lash bilan birgalikda, hokim va tobe so‘zning shaxs va sonda moslashishini ham ta‘minlaydi.

Kelishik – mustaqil so‘zning barchasi uchun tobelikni ta‘minlovchi formal ko‘rsatkich. *Masalan*, bosh kelishik egani, tushum kelishigi to‘ldiruvchini, qaratqich kelishigi aniqlovchini hokim bo‘lakka tobelaydi.

Shaxs-son qo‘shimchalari, kesimlikning boshqa shakllari bilan birgalikda, o‘zi hosil qilayotgan hokim bo‘lakni tobe bo‘lak – egaga bog‘laydi.

Yordamchi so‘z. Sintaktik aloqani ifodalashda qo‘llanadigan yordamchi vositalar (ko‘makchi, bog‘lovchi va bog‘lama) birikuvlarda shakliy omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Ko‘makchining bir so‘zni ikkinchi so‘zga tobelovchi vosita ekanligi, ma‘no va vazifa jihatdan kelishikka o‘xshashligi (*telefonda gaplashmoq – telefon orqali gaplashmoq*), shuningdek, so‘zni sintaktik aloqaga kiritishda o‘zi bilan birga uning biror kelishik shaklida bo‘lishini ham talab qilishi ma‘lum: Marraga qadar bir tekisda yugurib borishdi. (A.G‘ul.).

Bog‘lovchi odatda, so‘z tizmalari, gaplarning a‘zolarini bog‘lash uchun xizmat qiladi. Masalan: olma va anor. Men o‘qidim va yozdim. Teng bog‘lovchi birinchi misolda so‘z tizmasi a‘zolarini, ikkinchi misolda esa qo‘shma gap a‘zolarini bog‘lash uchun xizmat qilgan.

Bog‘lama ot kesimni ega yoki boshqa tobe a‘zo bilan bog‘lash uchun xizmat qiladi: *Biz o‘tgan yili talaba bo‘ldik*. Bunda bo‘ldik bog‘lamasi shaxs-son va zamon ma‘nolarini ifodalagan hamda kesimni uning shaxs (biz), zamon (o‘tgan yili) kengaytiruvchilari bilan bog‘lagan.

So‘z tartibi. So‘zlar erkin birikuvda grammatik shakl asosida bog‘langanda, so‘z tartibi o‘zgarsa-da, u ma‘noviy munosabat yoki bog‘lanishga ta‘sir qilmaydi: *Sen kitobni keltirdingmi? Kitobni sen keltirdingmi? Keltirdingmi sen kitobni?* birikuvidagi so‘z o‘rni almashtirilganiga qaramay, keltirdingmi so‘zshakli hokim, sen va kitobni so‘zshakllari tobe a‘zo sifatida qolavergan. Chunki ular sintaktik mavqeini ta‘minlovchi vosita – morfologik ko‘rsatkichga ega. So‘zning hokim-tobeligini (sintaktik mavqei)ni ko‘rsatuvchi vosita bo‘lmaganda so‘z tartibining qimmatini oshadi

(*achchiq olma*). Bunda soʻzning gapdagi funksiyasi, asosan, tartibi bilan belgilanadi, tartib oʻzgarsa, mazmun bilan birga, sintaktik holat ham oʻzgaradi: Hayot goʻzal (*ega+kesim*), goʻzal hayot (*aniqlovchi+aniqlanmish*). Gapda uslubiy maqsadlarda soʻz tartibi oʻzgarishi mumkin: Oʻqituvchi intizom haqida gapirdi. Intizom haqida oʻqituvchi gapirdi. Tartibning bunday oʻzgarishi aʼzolarning hokim-tobeligiga taʼsir qilmaydi, biroq gapning uslubiy jihatiga, fikrdagi maʼno nozikligiga taʼsir koʻrsatadi.

Ohang ham, yuqorida aytilganidek, birikuvning tabiatini koʻrsatuvchi nisbiy vosita. Gap tugallangan ohang bilan aytiladi, uning tarkibidagi ayrim birikuvlar sanash (*olma va anor*), ayrimlari koʻtariluvchi ohangga (*qizil qalam*) ega boʻladi.

Ohang (*pauza*) birikuvning sintaktik boʻlinishini koʻrsatadi. Masalan, Koʻp qavatli uy birikmasini ikki xil (*koʻp//qavatli uy va koʻp qavatli//uy tarzida*) aytish mumkin. Demak, sintaktik aloqani, unga bogʻliq ravishda mazmuniy farqlanishni ifodalashda ohangning oʻrni bor. Yaʼni koʻp//qavatli uy tarzida birinchi soʻzdan keyin pauza qilinishi natijasida (*koʻp*) soʻzshakli tobe va qavatli uy birikmasi unga hokim mavqeda boʻlib, bunda qavatli uylarning koʻpligi haqidagi maʼno anglashiladi. Ikkinchi holatda (*koʻp qavatli//uy*) esa koʻp qavatli birikmasi tobe, uy soʻzshakli esa hokim mavqeda, birikmadan esa uyning qavatlarini koʻpligi maʼnosi namoyon boʻlgan.

Sanash ohangi bir xil boʻlakning aloqasini ifodalaydi: Oltin, kumush tosh boʻlar. (Maq.)

Qoʻshma gapning tarkibiy qismlari orasida ham turli: qarama-qarshilik (*Kunduzi issiq – kechasi sovuq*), shart (*Sen kel – u boradi*), sabab (*Kecha borolmadim – mehmonlar kelib qoldi*) – maʼnoviy munosabatlar mavjud.

Koʻrinadiki, ayrim oʻrinda soʻzlar va gaplarni bogʻlashni ohangning oʻzi bajaradi.

Soʻz birikmasida bogʻlanish usuli

Soʻz birikmasi aʼzolari orasidagi bogʻlanish, yaʼni tobelanish uch xil: bitishuv, moslashuv, boshqaruv. Bu aloqa turining oʻziga xos xususiyati va farqi aʼzolari biriktiruvchi koʻrsatkich yoki boshqa vositadan kelib chiqadi. Masalan, tez yurmoq, qalamni olmoq, kitobning varagʻi birikmalarida tobe soʻzning qaysi shaklda kelishi koʻpincha, uning hokim soʻziga (*qalamni olmoq*) bogʻliq boʻlsa, baʼzan har ikkala aʼzo bir-birining qanday shaklda boʻlishini belgilab qoʻyadi (*kitobning varagʻi*).

Bitishuvda birikkan soʻzlarning oʻzaro aloqasi, asosan, tartib va ohang bilan belgilanadi. Bitishuv aloqasida morfologik koʻrsatkich boʻlmasa-da, tartib muhim vosita sifatida namoyon boʻladi. Bunda tobe soʻz ushbu mavqeda kelish uchun shakliy jihatdan oʻzgarmaydi. Zero, tobe aʻzo sifatida namoyon boʻlayotgan soʻz maʼnoviy va vazifaviy jihatdan bunga xoslangan boʻladi. Misollar: qizil gul, oq qogʻoz. Baʼzan ot turkumidagi soʻzlar ham hech qanday vositasiz tobe vazifada kela oladi: oltin soat, tosh yoʻl kabi. Bunda ular mohiyatan tobe aʻzolik doimiy belgisi boʻlgan sifat, son, ravish turkumiga yaqinlashadi. Bu hodisa nutqiy boʻlib, oltin, tosh leksemasining lisoniy mohiyati bilan belgilanmagan.

Quyidagi soʻzlar bitishuv yoʻli bilan bogʻlangan:

- 1) *ravish +feʻl: oʻz-oʻzidan gapirmoq;*
- 2) *sifat+feʻl: yaxshi soʻzlamoq;*
- 3) *son+ot: oʻnta qalam, sakkiz daftar;*
- 4) *ot+ot: kumush qoshiq, chang yoʻl;*
- 5) *olmosh+ot: hamma odam, qanday kitob.*

Ayrim manbalarda tobe soʻz vazifasida ravishdosh (shoshilib gapirdi), sifatdosh (oʻqigan bola) yuzaga chiqqan birikuv ham bitishuvli birikma sifatida qaraladi. Vaholanki, bu erda ravishdosh koʻrsatkichi *-ib* feʻlni feʻlga (shoshilib gapirdi), sifatdosh shakli *-gan* feʻlni otga (oʻqigan bola) bogʻlash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, bularning morfologiyada lugʻaviy-sintaktik shakl sifatida qaralishi ham ular hosil qilgan birikuvni bitishuvli emas, balki boshqaruvli birikuv sifatida baholashni taqozo etadi.

Bitishuvda aʻzolarning hokim-tobelik holati, asosan, tartib va joylashuv omili asosida belgilanadi: (tobe aʻzo yaʼni tobe soʻz oldin, hokim soʻz keyin keladi hamda aʻzolar orasiga boshqa soʻzni kiritib boʻlmaydi, (*kumush qoshiq birikmasini kumush oʻnta qoshiq deb oʻzgartirib boʻlmaydi*). Baʼzan bitishuvda ham tartib ikkinchi oʻringa tushib qolgandek tuyuladi: Majlis boʻladi – Majlis kechqurun boʻladi. Lekin bunda majlis soʻzi feʻlga bitishuv asosida emas, balki bosh kelishikda bogʻlanayotganligini esdan chiqarmaslik lozim.

Demak, bitishuv aloqasida tartib va ohang muhim rol o'ynaydi. Bunda tobelik tartib va joylashuvdan, so'zning grammatik xususiyati va ma'nosidan anglashilishi ayon bo'lib turadi.

Kelishik affiksi o'z ma'nolarini yo'qotgan tezda kelmoq, o'z-o'zidan raqsga tushib ketmoq, birdan gapirmoq birikuvini ham bitishuv aloqasi sifatida qaramoq lozim. Chunki kelishik qo'shimchasi bu SBda o'z tizimidan ajralib, so'z tarkibida «qotib qolgan». Bular – kelishik qo'shimchasini olgan holda ravishga ko'chgan so'z.

Boshqaruv aloqasi bir tomonlama shakllangan SBlar tarkibida amal qiladi. Faqat tobe a'zolari birikish uchun tobelovchi qo'shimcha olgan SB boshqaruv yo'li bilan bog'langan deyiladi. Bunda hokim so'z tobe so'zning qanday shaklda bo'lishini boshqaradi. Masalan, kitobni o'qimoq birikmasida tobe so'zning tushum kelishigi shaklida kelishi o'qimoq fe'lining o'timliligi bilan belgilangan. Agar bu fe'l o'timsiz fe'lga aylantirilsa, (o'qildi) tobe so'zdagi tushum kelishigi shakli o'z-o'zidan g'oyib bo'ladi: kitobni o'qimoq-kitob o'qildi[1].

Boshqaruv aloqasida tobe so'zni har xil turkumdagi so'z boshqarishi mumkin. Misollar: uyga bormoq (*fe'lli boshqaruv*), mendan katta (*sifat boshqaruvi*), tovushdan tez (*ravishli boshqaruv*), o'qishda birinchi (*son boshqaruvi*), aytgan bola (*otli boshqaruv*). ya'ni tobe so'z oldin, hokim so'z keyin keladi hamda a'zolar orasiga boshqa so'zni kiritib bo'lmaydi, (*kumush qoshiq birikmasini kumush o'nta qoshiq deb o'zgartirib bo'lmaydi*). Ba'zan bitishuvda ham tartib ikkinchi o'ringa tushib qolgandek tuyuladi: Majlis bo'ladi – Majlis kechqurun bo'ladi. Lekin bunda majlis so'zi fe'lga bitishuv asosida emas, balki bosh kelishikda bog'lanayotganligini esdan chiqarmaslik lozim.

Demak, bitishuv aloqasida tartib va ohang muhim rol o'ynaydi. Bunda tobelik tartib va joylashuvdan, so'zning grammatik xususiyati va ma'nosidan anglashilishi ayon bo'lib turadi.

Kelishik affiksi o'z ma'nolarini yo'qotgan tezda kelmoq, o'z-o'zidan raqsga tushib ketmoq, birdan gapirmoq birikuvini ham bitishuv aloqasi sifatida qaramoq lozim. Chunki kelishik qo'shimchasi bu SBda o'z tizimidan ajralib, so'z tarkibida «qotib qolgan». Bular – kelishik qo'shimchasini olgan holda ravishga ko'chgan so'z.

Valentlik tushunchasi

Hozirgi tilshunoslikda gap bo‘laklari iyerarxiyasida faqat kesimning eng muhim bo‘lak, gapning struktur asosi deb qaralishi gapni tashkil etuvchi sintaktik elementlar o‘rtasidagi sintaktik aloqalar xarakteriga ham ta’sir qiladi. Har qanday gap predikat va uning argumentlari munosabati birligi sifatida qaralar ekan, predikat va uning argumentlari o‘rtasidagi sintaktik munosabatlar tushunchasi hozirgi tilshunoslikda morfologik munosabatlar tiplarining boshqaruv, moslashuv, bitishuv kabi tahlili orqali emas, balki valentlik tushunchasi orqali belgilanadi. Sintaktik aloqa reallashgan valentlik sifatida qaraladi. Keyingi yillarda valentlik nazariyasi o‘z muammosi jihatidan tilshunoslikda alohida soha sifatida ajrala boshladi. Bu termin aslida 1948-yilda S.D.Kaynelson tomonidan qo‘llanilgan edi.

U so‘zning gapda ma’lum tarzda reallashishi va boshqa so‘z bilan ma’lum kombinatsiyaga kirishishi xususiyatini uning sintaktik valentligi hisoblaydi. S.D.Kaynelson bilan bir vaqtda, ammo o‘zi mustaqil holda fransuz tilshunosi L.Tener ham 50-yillarda tobeklik grammatikasi doirasida valentlik nazariyasini ishlab chiqdi. Uning bu nazariyasi jahon tilshunosligiga keng tarqaldi, yangi-yangi tadqiqotlar vujudga kelishiga turtki bo‘ldi. Tener o‘z grammatikasida gapni struktur jihatdan tahlil qilish jarayonida uning struktur asosi sifatida fe’lga tayandi.

Fe’l valentligi nazariyasiga ko‘ra gap strukturasi predikat (ko‘p hollarda fe’ldan ifodalangan) belgilaydi va u o‘ziga muvofiq kategorial belgilarga o‘rin ochadi. Gapning barcha komponentlari fe’l-predikat valentligi munosabatiga ko‘ra u bilan bog‘liq argument, aktant, agens, lokalis, kengaytiruvchilar kabi terminlar bilan bir-biridan farqlandi.

Valentlik nazariyasining mukammallashishida nemis tilshunosi G.Xelbig katta rol o‘ynadi. U nemis tili materiallari asosida fe’lning valentlik modellarini ishlab chiqdi va "*Nemis tilidagi fe’llar valentliklari va distributsiyasi lugati*" ni tuzdi.

Dastlab valentlik nazariyasi valentlik tabiatini turlicha hal qiladigan ikki yo‘nalish – forma va semantik yo‘nalishga ajraldi. Keyingi davrlarda bu ikki yo‘nalish orasida o‘zaro yaqinlashish, so‘z shakl va so‘z leksik ma’nosi valentliklari o‘rtasidagi munosabatning mavjudligiga e’tibor berilmoqda.

Hozirda valentlikning asosan ikki turi sintaktik (konfiguratsion) va semantik turlari ko‘p tilshunoslarga yaxshi tanish. Sintaktik valentlik – ma’lum mustaqil so‘zning boshqa mustaqil so‘z bilan birika olish imkoniyati va semantika bilan ham bog‘liq. Semantik valentlik leksemalar o‘rtasidagi turli sintagmatik munosabatlarni

ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilida "*sayramoq*" leksemasi qushlarning ovoz chiqarishi ma'nosini ifodalaydi. Shuning uchun u faqat kushlar so'zi bilan bog'lana oladi. Ammo u "*ko'p gapirish*" ma'nosi bilan "odam" sinfiga kiruvchilar bilan ham birikadi. Bu sayramoq leksemasining semantik valentligidir.

Sintaktik valentlik leksema valentligining ikkinchi tomoni, u hokim mavqedagi leksemaning tobe leksemalarni o'ziga tortish uchun ularning ma'lum sintaktik shaklda – kelishik, ko'makchi, ravishdosh, sifatdosh qo'shimchasini olishini talab qilishi. Bu hokim leksemaning sintaktik mavqei, grammatik shakli tomonidan belgilanadi. Masalan, Xatni yozdi, Xat yozildi sintaktik qurilmalaridagi (xatni) va (xat) so'zlarining grammatik shakli bosh so'zning grammatik shakli bilan belgilangan[2].

Sintaktik valentlik lug'aviy valentlik bilan zich bog'langan, biri o'zgarsa, ikkinchisi ham o'zgaradi, biri yo'qolsa, ikkinchisi ham bo'lmaydi. Masalan, yetakla leksemasi jo'nalish kelishigidagi otni o'ziga tortmaydi (Halimga yetakla tarzida). Lekin yetakla leksemasi orttirma nisbat shakli *-t* bilan shakllansa, (Halimga) so'zshakli unga tortila oladi. Bunda yetakla leksemasining sintaktik valentligi o'zgardi.

Lug'aviy va sintaktik valentlik o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular tez-tez o'zgarishga uchrab turadi. Masalan, Ashulachi «*hangradi*» birikuvida sintaktik valentlik o'zgarmasdan voqelangan, ammo lug'aviy valentlik yangilangan holda yuzaga chiqqan. Bunday hol ko'chma ma'no yuzaga chiqqanidan dalolat beradi. Xat yozildi, Xatni yozdi birikuvlarida ma'noviy valentlik joyida, biroq sintaktik valentlik o'zgargan. Bu turlicha sintaktik shakllar voqelanganligini ko'rsatadi. Biroq aytilgan har ikkala o'zgarish ham bir yoqlama – yo ma'noviy, yo sintaktik tabiatga ega. Agar o'zgarish birdaniga ikki tomonlama – ham lug'aviy, ham sintaktik bo'lsa-chi? Bunda derivatsiya sodir bo'ladi. Dalil sifatida ochmoq fe'lining lug'aviy va sintaktik valentliklarini aniqlash orqali bunga amin bo'lish mumkin:

1. *Tergovchi jinoyatni ochdi.*
2. *Jinoyat tergovchi tomonidan ochildi.*
3. *Amerikani Vespuchchi ochdi.*
4. *Gul ochildi.*

1- va 2-misolda ochmoq fe'li valentliklarini to'ldiruvchi so'z (tergovchi) ning ma'nosi o'zgarmagan, lekin sintaktik shakli (tergovchi – bosh kelishikda, tergovchi tomonidan – ko'makchili) o'zgargan. Demak, ochmoq leksemasining ma'noviy valentligi o'zgarishsiz saqlangan, sintaktik valentligi o'zgargan. Bu o'zgarish ochmoq fe'liga *-il* majhul nisbat qo'shimchasi tomonidan kiritilgan. 3-misolda esa fe'lning sintaktik valentligi o'zgarishsiz qolgani holda ma'noviy valentlik o'zgarishga uchragan. Chunki Amerika so'zining ma'nosi ochmoq fe'li ma'nosiga muvofiq kelmaydi. Ammo sintaktik shakli mos. 4-misolda esa ham ma'noviy, ham sintaktik valentliklar butkul o'zgargan. Chunki gul so'zi ochmoq fe'liga ma'noviy jihatdan mos emas. Bundan tashqari, birikuvchi so'zning sintaktik shakli (gul – bosh kelishik) ochmoq fe'lga *-il* qo'shimchasi qo'shilishi natijasida o'zgarishga uchragan.

Demak, ma'lum bo'ladiki, leksemaning lisoniy valentligi ikkiyoqlama, ma'noviy tomoni unga qanday leksema birika olishi me'yor, chegarasini ko'rsatsa, sintaktik tomoni birikuvchi so'zning qanday grammatik qo'shimchani olishini belgilaydi.

Xulosa

Ma'lumki, har bir milliy til o'z taraqqiyotida mukammallashib boradi: uning grammatik va fonetik normalari barqarorlashadi, lug'at tarkibi esa boyib boradi. Shuning natijasida til eng murakkab fikrlarni chiroyli va har xil formada ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi.

O'zbek tilida teng va tobe bog'lanish, shuningdek bog'lovchi vositalar an'anaviy tilshunoslikda shakliy-funksional tomondan ancha o'rganilgan. Bu sohada ko'pgina maqolalar, monografiya va qo'llanmalar nashr qilingan. Ammo ulardagi barcha holatlar aniq, ular oxirigacha o'z yechimini topgan deyish qiyin. Biz kichik tadqiqotimizda sintaktik aloqa turlari haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtirish, munosabat bildirishni ma'qul deb bildik.

Aslida ba'zi mustaqil, so'zlar tilning taraqqiyoti va tarixiy takomillanishi protsessida so'zlar birikmasi tarkibida qo'shni so'zlarga qo'shib, enkliza holatida qo'shni so'zga tobelanib, ularga biror yo'sinda singib ketib, shaklan va mazmunan turlicha o'zgarishlarga uchrab, natijada, mustaqil shaklini, muayyan ma'nosini yo'qotib o'zi qo'shilgan so'zlar uchun bir affiks vazifasini bajara boshlaydi va shu

holatda affiksga aylanadi, degan turlicha ilmiy nazariya'ning haqiqat ekanini tasdiqlovchi bir qancha asosli dalillar mavjud.

Prezidentimiz aytganidek,” O‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-manaviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi, ona tili bu millatning ruhidir”.

Tilimizdagi so‘zlar va muayyan grammatik format (affikslarning har biri til va tafakkurning zo‘r ehtiyojlari, hayotning keskin talablari bilan til taraqqiyoti protsessida biror konkret so‘z shaklidan paydo bo‘lgan: -ni, -ning, -ga, -da, -dan kabi kelishik affikslari aslida azaliy emas, ularning har birining o‘ziga xos muayyan tarixi va konkret rivojlanish qonuni borki, ilmiy analiz yo‘li bilan har bir so‘z va har bir affiksning paydo bo‘lish tarixi, rivojlanish qonunlari, taraqqiyot yo‘llarining ochilishi, aniqlanishi mumkin[3].

Aslida ba’zi mustaqil, so‘zlar tilning taraqqiyoti va tarixiy takomillanishi protsessida so‘zlar birikmasi tarkibida qo‘shni so‘zlarga qo‘shilib, enkliza holatida qo‘shni so‘zga tobelanib, ularga biror yo‘sinda singib ketib, shaklan va mazmunan turlicha o‘zgarishlarga uchrab, natijada, mustaqil shaklini, muayyan ma’nosini yo‘qotib o‘zi qo‘shilgan so‘zlar uchun bir affiks vazifasini bajara boshlaydi va shu holatda affiksga aylanadi, degan turlicha ilmiy nazariya'ning haqiqat ekanini tasdiqlovchi bir qancha asosli dalillar mavjud.

Mustaqillik yillarida o‘zbek tilshunosligi jahon tilshunosligining ilg‘or g‘oya va metodlarini o‘zlashtirgan holda uni yangi ilmiy dunyoqarashlar, zamonaga munosib talqinlar, fanning ilg‘or nazariyalari, manbalari bilan boyitishga harakat qilmoqda. Shuning natijasi sifatida A.Nurmonov va N.Mahmudovlar “O‘zbek tili nazariy grammatikasi”ni nashr qildilar. Bu ham ilgarigi sintaktik qarashlarga yangi izlanishlar samarasi sifatida katta hissa bo‘lib qo‘shildi va bu sohani jahon tilshunosligidagi chuqur sintaktik ma’lumotlar materiallar bilan to‘ldirdi.

O‘zbek tilshunosligida so‘nggi yillarda olib borilayotgan tadqiqotlarda sintaktik aloqalar haqidagi nazariy qarashlar, munosabatlar ham o‘zgarayotganligini aytib o‘tish o‘rinlidir. Ayniqsa kesimning asosiy markaziy bo‘lak ekanligi, ismlar va kelishiklar.

Kelishikli munosabatlar, ya'ni moslashuv va boshqaruv munosabatlarining aniq qoliplari ishlab chiqilishi til korpusi uchun juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Quyida bu ahamiyatlar bir necha asosiy yo'nalishda bayon qilinadi:

1. Sintaktik tahlil avtomatlashtiriladi. Agar boshqaruv va moslashuv munosabatlarining qoidalari va qoliplari aniq belgilansa:

- Til korpusidagi har bir gap avtomatik ravishda pars qilinadi (ya'ni, grammatik tuzilmasi aniqlanadi).
- Gapdagi bog'lanishlar (so'zlar orasidagi sintaktik munosabatlar) kompyuter tomonidan aniqlanadi. Bu korpusni sintaktik teglash (annotatsiya qilish) imkonini beradi. *Misol: "Kitobni o'qidim" gapida ot – fe'l munosabati boshqaruv orqali aniqlanadi (o'qimoq – -ni kelishigi). Qolip: ot + -ni + fe'l = Tushum kelishigi vositasida boshqaruv.*

2. Mashinali tarjima sifatini oshiradi. Mashinali tarjima tizimlari uchun:

Boshqaruv va moslashuv munosabatlarini tushunish — so'zlar qanday bog'lanishini bilish demak. Bu orqali so'z tartibi, ot-sifat, fe'l-to'ldiruvchi kabi birliklar tarjimada to'g'ri aks ettiriladi.

3. Tilshunoslik tadqiqotlari uchun asos.

- Korpus asosida statistik tahlil qilish mumkin bo'ladi: qaysi boshqaruv/moslashuv turlari ko'proq uchraydi, qanday holatda ishlatiladi.
- Yangi til modellari (masalan, o'zbek tili uchun LLMlar) qurishda bu strukturaviy axborotdan foydalanish mumkin.

4. Til o'rgatishda foydali vosita. Ayni qoliplar asosida interaktiv mashqlar, sintaktik konstruktorlar yaratish mumkin. Bu talabalarga tilning ichki tizimini tushunishda yordam beradi.

5. Tilni rasmiylashtirish (formalizatsiya) imkoniyati. Tildagi boshqaruv va moslashuv munosabatlari aniq formulalar ko'rinishida ifodalansa, ular kompyuterga tushunarli bo'ladi. Bu esa grammatik qoidalarni algoritmik tarzda yozishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. A. G'ulomov, M. Asqarova. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent. O'qituvchi. 1987.
2. G. Abdurahmonov, A. Sulaymonov, X. Xoliyorov, J. Omonturdiyev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent. O'qituvchi. 1979.
3. N. Mahmudov, A. Nurmonov. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent. O'qituvchi. 1995.
4. I. A. Karimov. Yuksak manaviyat – yengilmas kuch. – T.,2010, 83-b
5. A. N. Kononov. Grammatika sovremennogo tureykogo literaturnogo yazıka. M. 1956, 78-97-betlar.
6. N.A. Baskakov. Karakalpanskiy yazık, 1 chast 1 izd-vo AN Moskva, 1956, 196-197 betlar. Shu avtor, Osootnosheniya i ukazatelnyx mestoimenii v tyurskix yazıkax. Doklady i soobsheniya AN. 1. 1956, 135- bet.
7. S.E. Malov, Pamyatniki drevnego-tyurskoy pismennosti izd. AN M. 1951, 187-198 betlar.
8. Prof. V.V. Reshetov. Ob odnom uzbekskom padeje, Tyurkologicheskiy sbornik. 1 izd AN M. 1956 176-bet.
9. G. I. Ramstedt, Vvedenie v altayskoe yazıkoznanie, izd İn. Lit.
10. E. V. Sevortyan, Kategoriya padeja. İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurskix yazıkov, N. 1956, 45-57 betlar.
11. A. M. Sherbak, Grammaticheskiy ocherk yazıka tyurskix tekstov. XX-XIII v.v. iz vostochnogo Turkestana, izd AN M. 1961, 78-91 betlar.
12. Prof. A. K. Borokov, İz materialov dlya istorii uzbeskogo yazıka, Tyurkologicheskiy sbornik İzd-vo AN M. 1956 74-78 betlar.
13. A.G. G'ulomov, O'zbek tilida kelishiklar, O'zFa asarlari Toshkent, 1941, Filologiya I Ikitob 5-85 bet.
14. Faxri Kamol, O'zbek orfografiyasi haqida O'quvpeddavnashr, Tosh. 1957 32-35 bet.

15. Sh. Shoabdurahmanov, O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari, Tosh1962. 141g’150 bet.

16. F. Abdullayev, Kelishik affikslarining genezisiga doir. «O‘zbek tili va adabiyoti masalalari» jurnali, 5-son 1961 27 –bet.

17. K. Karimov, Kategoriya padeja v yazıke «Kutadgu bilig», Avtoref. Kand. Diss. Tosh 1962.